دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۹/۲۷
پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۲۱/۰۳

مطالعه تطبیقی تزئینات هندسی محراب‌های گچ‌بری دوره سلجوقی با محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی در ایران*

بهاره تقوی‌نژاد**

چکیده

تزئینات هندسی، از جمله تزئینات پرکاربرد در هنر اسلامی بوده که به‌تنهایی و گاه در تلفیق با سایر نقوش یا کتیبه‌ها استفاده شده‌اند. محراب‌های گچ‌بری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری مقارن با عصر سلجوقی و ایلخانی نیز از جمله آثاری بوده که علاوه بر تزئینات متنوع گیاهی و انواع کتیبه‌ها، با تزئینات هندسی متنوع و زیبایی آراسته شده‌اند. این پژوهش، با هدف معرفی و مقایسه انواع تزئینات هندسی به‌کار رفته در محراب‌های گچ‌بری قرون مذکور؛ از حیث تنوع، تداوم یا تکرار آنها و محل کاربرد آنها در بخش‌های مختلف محراب‌ها، شکل گرفته است. در راستای دست‌یابی به این هدف، پرسش اصلی این پژوهش چنین است؛ تزئینات هندسی موجود در محراب‌های گچ‌بری اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری کدام بوده و چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در این گروه از تزئینات به‌لحاظ نوع نقوش و محل کاربرد آنها در اجزای مختلف محراب‌های عصر سلجوقی و ایلخانی وجود دارند؟ روش یافته‌اندوزی، بر اساس پژوهشی میدانی (عکاسی- طرح خطی[1]) و با استناد به منابع مکتوب انجام شده که به روش تاریخی- تطبیقی، به تحلیل داده‌های به‌دست آمده از نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازند. نتایج حاصله، که از بررسی ۴۰ محراب گچ‌بری تاریخ‌دار یا منسوب به اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری (دارای تزئینات هندسی) به‌دست آمده، حاکی از آن هستند که در هر دو دوره، بیشترین درصد را گره‌هایی بر پایه عدد مبنای[2] شش از قبیل؛ گره‌های "شش و شمسه"، "شش و سه پری گردان" و ... به خود اختصاص داده که غالباً در نیم ستون‌ها و دیوارهای روبرو یا جانبی محراب‌های گچ‌بری قرار دارند. استفاده از طرح‌های هندسی[3]؛ زیگزاگی، زنجیرمانند و حصیری نیز به‌دفعات در حاشیه‌های باریک تکرار شده است؛ اما از جمله بارزترین تفاوت‌های موجود در تزئینات هندسی محراب‌های دوره ایلخانی، می‌توان به کاربرد بیشتر گره‌ها به‌لحاظ کمیت، تلفیق نقش‌مایه‌های گره با نقوش (گل، برگ) و شکل‌های هندسی ساده و استفاده از طرح‌های هندسی پُرکارتر و متنوع‌تر در حاشیه‌های باریک، اشاره نمود.

کلیدواژه‌ها: اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری، محراب‌های گچ‌بری، اجزای محراب، تزئینات هندسی

---

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری بهاره تقوی‌نژاد با عنوان «تزئینات محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی در ایران، تحلیل سبک‌شناختی بر مبنای ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها» به راهنمایی دکتر احمد صالحی کاخکی و دکتر مهرداد قیومی بیدهندی در دانشگاه هنر اصفهان می‌باشد.

** دکتری، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول). b.taghavinejad@aui.ac.ir

مقدمه

پیوند بین اثر معماری و تزئینات چنان در هم تنیده که شاید تصور یک بنای معماری اعم از دینی یا غیردینی (به‌ویژه در دوره اسلامی) و فاقد آرایه، ممکن نباشد. این پیوستگی که ناشی از علل و عوامل گوناگونی چون؛ میل به تزئین سطوح، انتقال فضای بیرون به درون بناها، القای بُعد روحانی و مفاهیم عرفانی، میل به جاودانگی و کمال بوده و گاه جنبه‌های فنی و حفاظتی را در بر می‌گیرد، از دیرباز تا کنون در آثار دوره‌های مختلف تاریخ معماری ایران نمود فراوان داشته است. لذا شاید بتوان این‌گونه تعبیر کرد که اثر معماری، به هنرمند و صنعتگر این امکان را داد تا به عناصر، نقش‌مایه‌ها و تکنیک‌های اجرایی توجه بیشتری مبذول داشته و در توسعه و تنوع تزئیناتی متناسب با کاربری بنا، عناصر معماری، ابعاد سطوح، مخاطب، سفارش‌دهنده، بانی و ...، همت گمارد. ماحصل این تلاش، خلق گونه‌های متعددی از نقش‌مایه‌ها (گیاهی، هندسی و...)، ترکیب‌بندی‌ها و کتیبه‌های متنوعی بود که با استفاده از مواد و مصالح گوناگون (سنگ، گچ، آجر و...) و روش‌های تکنیکی و فنی خاص، در بخش‌های مختلف بنا (اعم از فضای بیرونی و درونی) جلوه‌گر شد. محراب‌ها نیز به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری مذهبی در اسلام، از کاربرد انواع تزئینات و کتیبه‌ها بی‌بهره نبوده و نقوش هندسی، از جمله این تزئینات پُرکاربرد در آنها به‌شمار می‌روند. تداوم این گروه از تزئینات در محراب‌ها و محل کاربرد آنها در اجزای مختلف آن اعم از؛ پیشانی، طاق‌نما، نیم ستون و ...، منبع ارزشمندی در جهت بررسی سیر تحول یا تکامل تزئینات محراب‌ها به‌شمار می‌آید و می‌تواند مقدمه‌ای در راستای دست‌یابی به سبک یا شیوه‌های تزئین، در محراب‌های هر دوره تاریخی، قلمداد شود. محراب‌های گچبری نیز از کاربرد تزئینات هندسی در تزئینات خود بی‌بهره نبوده و حجم گسترده و متنوعی از نقوش هندسی ساده یا پُرکار را در خود جای داده‌اند. این مقاله، تلاشی است در جهت شناسایی و معرفی نقوش هندسی (گره‌ها و طرح‌های هندسی) به‌کار رفته در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری (دوره سلجوقی تا ایلخانی) و مقایسه این تزئینات با یکدیگر از حیث تنوع و نحوه کاربرد آنها در اجزای محراب‌های مذکور، که با استناد به نمونه‌های تاریخ‌دار و یا منسوب به این دوران انجام شده است. جامعه آماری بررسی‌شده، شامل ۴۰ محراب گچبری دارای تزئینات هندسی از ۱۰ استان کشور است که در جداولی به اختصار معرفی شده‌اند. در انتخاب مصادیق نیز نکاتی مد نظر بوده‌اند، از جمله؛ ۱. انتخاب محراب‌های شاخص (دارای تاریخ یا رقم)، ۲. انتخاب محراب‌ها از بناهایی با عملکردهای مختلف (مسجد، بقعه، امامزاده)، ۳. انتخاب محراب‌ها در بازه زمانی اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری در ایران، ۴. سلامت و پایداری نسبی محراب‌ها، ۵. وجود تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری.

این پژوهش در صدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است:

انواع تزئینات هندسی (گره‌ها و طرح‌های هندسی) موجود در محراب‌های گچبری اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری کدام هستند؟ عمده‌ترین و پرکاربردترین گره‌ها و محل کاربرد آنها در بخش‌های مختلف محراب‌ها، چگونه است؟ چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در نوع گره‌ها و محل کاربرد آنها در محراب‌های دوره سلجوقی با ایلخانی وجود دارند؟ کمبود منابع اطلاعاتی در راستای معرفی (چیستی) و مقایسه تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری و کاربرد گسترده تزئینات هندسی در محراب‌های مذکور که نیازمند مطالعه و بررسی‌های دقیق‌تری است، از جمله مهم‌ترین ضرورت‌هایی به‌شمار رفته که بر پرداختن به این موضوع تأکید می‌کنند.

پیشینه پژوهش

با توجه به این‌که تمایل به استفاده از تزئینات هندسی در انواع هنرهای اسلامی و تزئینات معماری، به‌واسطه برخورداری از اصول حاکم بر هندسه، انتزاع و تجریدی بودن نقش‌مایه‌ها، وجود نظم، تقارن، تناسب آشکار، هم‌خوانی با دیگر نقوش و کتیبه‌های قرآنی، ارزش و جایگاه ویژه‌ای دارد، در منابع متعددی، وجوه مذکور مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند. اما درباره موضوع این مقاله، پیشینه‌یابی انجام‌شده، به محدودیت منابع مطالعاتی اذعان دارد. یکی از منابع مرتبط، مقاله‌ای از صالحی کاخکی، تقوی‌نژاد و راشدنیا (۱۳۹۵) با عنوان "مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچبری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری" است که به‌طور خاص، به معرفی انواع تزئینات هندسی (با تمرکز بر گره‌ها) در محراب‌های گچبری دوره ایلخانی در ایران پرداخته و اطلاعات توصیفی و آماری درباره اسامی و کمیت گره‌های استفاده‌شده و محل کاربرد آنها در محراب‌های گچبری را در اختیار قرار می‌دهد. این منبع، دارای تصاویر و طرح‌های خطی از گره‌های استفاده‌شده در محراب‌های گچبری در دوره مورد نظر بوده، اما بررسی تطبیقی در این پژوهش انجام نشده است و تنها به شناسایی انواع گره‌ها و محل کاربرد آنها در اجزای محراب‌ها اختصاص دارد. در سایر منابع نیز به توصیف محراب‌ها و تزئینات آنها (گیاهی، هندسی، کتیبه) به‌طور کلی پرداخته

شده است که معمولاً با تصاویر دقیق یا طرح‌های خطی از نقوش هندسی، همراه نیست؛ از جمله مهم‌ترین این منابع می‌توان، پوپ (1387)، ویلبر (1346)، سجادی (1375)، پترسون (1977)، هیلن براند (1987 ;1975)، شانی (1989) و ... را نام برد که در آنها به تاریخ‌گذاری، سبک‌شناسی و توصیف محراب‌های گچبری دوران سلجوقی و ایلخانی مبادرت شده است، اما به‌طور خاص، به تزئینات هندسی اختصاص ندارد. لذا، پیشینه‌یابی انجام‌شده حاکی از آن است که علی‌رغم اهمیت و حجم گسترده تزئینات هندسی (گره‌ها و طرح‌های هندسی ساده) که در اکثر محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری به‌وفور مشاهده می‌شود، چنان‌که باید و شاید، تحقیق جامعی صورت نپذیرفته است و اغلب منابع معرفی‌شده، به‌طور اخص، به نقوش هندسی و گره‌ها اختصاص ندارند و گاه به‌صورت پراکنده در کنار معرفی ویژگی‌های تزئینات در یک یا چند دوره تاریخی و یا معرفی محراب‌ها، به آرایه‌های هندسی نیز اشاره شده است و بعضاً مستندات تصویری مناسبی که به درک و دریافت مخاطب کمک کنند، همراه نیستند. لذا با توجه به در دسترس بودن بناهای تاریخی متعدد از قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری در ایران و پایداری نسبی اثر معماری و محراب‌های گچبری آنها، ضرورت دارد تا حد امکان، خلأ پژوهش‌های پیشین درباره معرفی نقوش هندسی رایج (مشابهت‌ها و تفاوت‌های نقوش در دوره‌های تاریخی) یا منحصر و محل کاربرد آنها در بخش‌های مختلف محراب‌های گچبری (طاق‌نما، حاشیه‌ها و ...) مرتفع شود که بررسی انجام‌شده، از وجوه نوآورانه این پژوهش به‌شمار می‌رود.

روش پژوهش

روش بررسی و ابزار تحقیق به‌کار گرفته شده در این پژوهش، مشتمل بر روش‌های "تاریخی ـ تطبیقی" است. ابتدا در جداولی به تفکیک دوره‌های تاریخی مورد نظر، تزئینات هندسی هر محراب بررسی شده و در ادامه با استفاده از نمودار و مقایسه نمونه‌ها، تحلیل‌هایی ارائه شده‌اند. روش یافته‌اندوزی در این پژوهش نیز مبتنی بر منابع اسنادی، بررسی‌های گسترده میدانی و مشاهدات عینی نگارنده؛ تهیه تصاویری از تزئینات هندسی در محراب‌های مذکور و ترسیم انواع گره‌ها و طرح‌های هندسی با نرم‌افزار Matrix ۷,۰ است. همچنین قابل‌ذکر است که طبق پیشینه‌یابی‌های انجام‌شده، فرضیه یا تحقیق مستقلی در این زمینه وجود نداشت؛ لذا چارچوب نظری در این مقاله، عمدتاً بر مفاهیم پژوهش از قبیل؛ محراب، گچبری و تزئینات هندسی استوار است.

مروری اجمالی بر کاربرد نقوش هندسی در هنر اسلامی

شکوه و زیبایی آثار هنری، به‌ویژه در دوران اسلامی، به تزئین و آرایش آنها بستگی دارد و این آرایه‌های منحصر به‌فرد، به هنرهای تزئینی و کاربردی، اهمیت و اعتبار ویژه‌ای بخشیده‌اند. تزئیناتی چون؛ آجرکاری، گچبری، کاشی‌کاری، منبت‌کاری، نقاشی و ...، در تمامی ادوار اسلامی رواج داشته و در هر دوره‌ای با امکانات آن روزگاران پیشرفت کرده (کیانی، ۱۳۷۶: ۹) و با تکنیک‌های گوناگونی به اجرا درآمده‌اند. هنرمندان مسلمان با بهره‌گیری از انواع نقوش گیاهی، جانوری، هندسی و کتابت، هنرهای اسلامی را تکامل و توسعه بخشیدند. از جمله نقوشی که حجم بسیار زیادی از این تزئینات را به خود اختصاص داده، نقوش هندسی هستند که به زیباترین شکل ممکن و گستردگی بسیار در هنر اسلامی خودنمایی کرده؛ تا آنجا که از شاخصه‌های هنر اسلامی محسوب می‌شوند (قیومی بیدهندی، ۱۳۹۰: ۳۴۴). در واقع، رایج‌ترین زمینه استفاده از هندسه، کاربرد آن در طرح‌ها و اشکال اصلی بوده که با تنوع و زیبایی خود، نشان‌دهنده قوه ابداع و تخیل هنرمند روزگار خویش است. بررسی‌های مختلفی که درباره این نقوش صورت گرفته نیز بر این نکته دلالت می‌کنند که اساس برجستگی و مهارت مسلمانان در این کار، تنها شعور هنری و موهبت طبیعی آنان نبوده، بلکه آنچه آنها را در این کار ممتاز نموده، دانش سرشار آنان به مبانی علمی هندسه بوده است (الرفاعی، ۱۳۷۷: ۱۰۰). طرح‌های هندسی در آثار هنری اسلامی به‌گونه‌ای رسم شده که معمولاً تزئینات مرئی، تنها بخشی از طرح هندسی مورد نیاز برای خلق اثر به‌شمار می‌روند و وجود مفاهیم رمزی و استعاری با مضامین عرفانی و معرفتی، از دیگر ویژگی‌های این تزئینات محسوب می‌شود. حجم گسترده و متنوعی از نقوش هندسی و گره‌ها را می‌توان در تزئینات مساجد دوره اسلامی مشاهده نمود؛ بناهایی آئینی و کاربردی که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند (کیانی، ۱۳۷۶: ۸). کاربرد متعدد این نقوش در مکان‌های مقدسی مانند مساجد، بر بیان عرفانی آنها تأکید داشته و این نقوش را از یک تزئین صرف خارج کرده و جنبه‌ای روحانی بدان‌ها می‌بخشد. علاوه بر موارد فوق، این تزئینات دارای ویژگی‌هایی از قبیل؛ سادگی، نظم هندسی/بصری، قابلیت تکرارپذیری، تولید کادرهای متنوع و دارا بودن یک نظام شبکه‌ای (ویلسون، ۱۳۸۸: ۲۲) بوده که سبب فراوانی کاربرد و حضور مستمر این تزئینات در انواع هنرهای سنتی و بالأخص تزئینات معماری شده‌اند؛ به‌نحوی که تقریباً محدودیتی در استفاده از این تزئینات

وجود ندارد و در اکثر سطوح و اجزای مختلف آثار هنری و تزئینات معماری از قبیل؛ طاق، دیوارها و محراب، از آنها استفاده شده است. این تزئینات، از تنوع و ترکیب‌بندی‌های گوناگونی برخوردار هستند که هر یک، قابلیت‌های مختلفی را دارا بوده و امکانات مناسبی را جهت قرارگیری نقش‌مایه‌های متنوع در کنار یکدیگر، پُر کردن متناسب فضای کادر و ...، در اختیار قرار می‌دهند.

محراب‌های گچبری و تزئینات آنها

ساخت محراب‌ها در ایران که از قرون اولیه هجری با مصالحی از قبیل؛ گچ، سنگ، چوب و ...، رواج داشت، علاوه بر تداوم نسبی این تکنیک‌ها تا قرن هشتم هجری، با تکنیک گچبری رواج فراوان یافت؛ به‌نحوی که پس از دوره ایلخانی، بیشتر شاهد ساخت و تزئین محراب‌هایی از جنس کاشی هستیم. محراب‌های گچبری که از تعدد و تنوع زیادی در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری برخوردار هستند، با انواع تزئینات گیاهی، هندسی و کتیبه‌های (کوفی، نسخ و ثلث) آراسته شده که تقریباً در همه بخش‌های محراب از جمله؛ طاق‌نما، ستون (پیلک)، لچکی و ...، مشاهده می‌شوند.

تزئینات هندسی که شامل؛ گره‌ها، طرح‌های هندسی ساده و آژده‌کاری‌ها[۴] بوده، سهم عمده‌ای را در محراب‌های گچی نیز به خود اختصاص داده‌اند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان سیر تحول یا تداوم این تزئینات را در محراب‌های مذکور پی‌جویی نمود و به مشابهت‌ها و تفاوت‌های تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری و محل کاربرد آنها در اجزای مختلف محراب‌ها، پی برد.

معرفی تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری دوره سلجوقی

به‌منظور بررسی انواع تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری دوره سلجوقی، تعداد ۲۰ محراب گچبری شاخص (از ۹ استان) که دارای تاریخ یا منسوب به قرن ششم هجری بودند و در آنها از تزئینات هندسی استفاده شده بود، انتخاب شده و با اسناد به مطالعات میدانی (تهیه تصاویر)، نقوش هندسی این محراب‌های گچبری شامل گره‌ها و طرح‌های هندسی، به‌صورت خطی ترسیم شدند تا بهتر بتوان به وجود شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این تزئینات پی برد. در جدول ۱، اسامی محراب‌های گچبری دوره سلجوقی یا منسوب به آن، که دارای تزئینات هندسی هستند، آورده شده و توضیحاتی

جدول ۱. محراب‌های گچبری دوره سلجوقی به تفکیک استان‌ها، نوع تزئینات هندسی و محل کاربرد آنها

ردیف	استان	موقعیت	نام بنا		تعداد محراب	تاریخ ه.ق./ دوره	نام/ نوع تزئینات هندسی	نقش‌مایه‌ها	محل کاربرد	تلفیق با نقوش گیاهی	شماره شکل
۱	آذربایجان شرقی	تبریز	مسجد جامع	زیرزمین	۱	سلجوقی	گره شش لانه زنبوری	شش ضلعی منتظم	نیم ستون	–	۱
۲	اصفهان	گار	مسجد جامع		۱	۵۱۵	گره شش و پنج	شش ضلعی	پیشانی	دارد	۲
		بوزان	امامزاده کرار		۱	۵۲۸	گره دوایر متداخل	دایره	زیر قوس طاق‌نما	دارد	۳
		اردستان	مسجد جامع		۱	۵۵۳	گره شش و پنج	شش ضلعی، پنج ضلعی	ستون نما	–	۴
			مسجد امام حسن (ع)		۱	سلجوقی	گره شش و پنج	شش ضلعی، پنج ضلعی	طاق‌نما، لچک	–	۵
۳	خراسان رضوی	خواف	مسجد زوزن		۱	سلجوقی	طرح زنجیره/ گیس‌باف	–	نیم ستون، حاشیه باریک	دارد	۶
		سنگان	مسجد گنبد		۱	۵۳۵	طرح زنجیره	–	حاشیه باریک	–	۷
		سرخس	رباط شرف		۲	۵۴۹	طرح زنجیره	–	حاشیه باریک	دارد	۸ و ۹

ادامه جدول ۱. محراب‌های گچبری دوره سلجوقی به تفکیک استان‌ها، نوع تزئینات هندسی و محل کاربرد آنها

ردیف	استان	موقعیت	نام بنا		تعداد محراب	تاریخ ه.ق./ دوره	نام/ نوع تزئینات هندسی	نقش‌مایه‌ها	محل کاربرد	تلفیق با نقوش گیاهی	شماره شکل
۴	**سمنان**	جوین	مسجد جامع		۱	سلجوقی	طرح زنجیره	-	حاشیه باریک	دارد	۱۰
۵	**قزوین**	قزوین	مسجد- مدرسه حیدریه		۱	سلجوقی	گره شش و پنج	شش ضلعی	پیشانی	دارد	۱۱
۶	**کرمان**	کرمان	مسجد امام/ ملک	پشت بام شبستان امام حسن (ع)	۱	۴۷۷ -۴۸۹	گره شش و پنج؛ گره شش و گیوه	شش ضلعی، ستاره شش پر، پنج ضلعی، گیوه، ترنج	دیوار روبروی طاق‌نما، نیم ستون، حاشیه، دیوارهای جانبی	دارد	۱۲ الی ۱۵
					۱		گره شمسه و چهار لنگه، شش و سه پری گردان، طرح لوزی و مربع، طرح زنجیره	ستاره شش پر، متوازی‌الاضلاع، لوزی، مربع			
					۱		گره هشت و طبل گردان، طرح زنجیرمانند، پیلی	شمسه هشت پر، طبل، سلی، ترنج، پابزی، پیلی			
				زیرزمین شبستان	۱		گره دوازده و شش پابزی‌دار، طرح زنجیرمانند	شمسه دوازده پر، شش تند، پابزی، شمسه هشت پر، ترقه	دیوار روبروی طاق‌نما		
۷	**مرکزی**	ساوه	مسجد جامع	مسجد	۱	سلجوقی	گره شش و پنج	شش ضلعی	نیم ستون	دارد	۱۶
					۱		گره شش و شمسه	شش ضلعی، ستاره شش پر	حاشیه باریک	دارد	۱۷
				موزه اراک	۱		شش و سه پری	ستاره شش پر، سه سلی	نیم ستون	-	۱۸
۸	**همدان**	همدان	گنبد علویان		۱	سلجوقی- ایلخانی	گره شش و شمسه گره شش و سه پری	شش ضلعی، ستاره شش پر، سرمه‌دان، سه سلی، لوزی	نیم ستون‌ها، حاشیه	دارد	۱۹
۹	یزد	ابرکوه	بقعه پیرحمزه سبزپوش/ عزیزالدین نسفی		۱	سلجوقی	زنجیره	-	حاشیه باریک	دارد	۲۰

(نگارنده)

درباره نوع گره‌ها و محل کاربرد آنها در هر محراب، ارائه شده‌اند. این محراب‌های گچ‌بری به تفکیک استان‌ها عبارت هستند از؛ محراب زیرزمین مسجد جامع تبریز[۵] در استان آذربایجان شرقی، محراب مسجد جامع گار[۶]، محراب امامزاده کرار بوزان[۷]، مسجد جامع[۸] و مسجد امام حسن (ع)[۹] اردستان در استان اصفهان، محراب‌های مسجد ملک زوزن[۱۰] و سنگان[۱۱] و رباط شرف[۱۲] در خراسان رضوی، محراب مسجد جامع جوین[۱۳] در استان سمنان، محراب مسجد- مدرسه حیدریه[۱۴] در استان قزوین، محراب‌های مسجد امام/ملک[۱۵] در استان کرمان، محراب‌های مسجد جامع ساوه[۱۶] در استان مرکزی، محراب گنبد علویان[۱۷] در استان همدان و محراب بقعه پیرحمزه سبزپوش/عزیزالدین نسفی[۱۸] ابرکوه در استان یزد (شکل‌های ۱ تا ۲۰).

شکل ۱. محراب زیرزمین مسجد جامع تبریز

شکل ۲. محراب مسجد جامع گار

شکل ۳. محراب امامزاده کرار بوزان

شکل ۴. محراب مسجد جامع اردستان

شکل ۵. محراب امام حسن (ع) اردستان

شکل ۶. محراب مسجد ملک زوزن خواف

شکل ۷. محراب مسجد سنگان

شکل ۸. محراب رباط شرف (حیاط اول)

شکل ۹. محراب رباط شرف (حیاط دوم)

شکل ۱۰. محراب مسجد جامع جوین سمنان

شکل ۱۱. محراب مسجد-مدرسه حیدریه قزوین

شکل ۱۲. محراب مسجد امام/ ملک کرمان

شکل ۱۳. محراب مسجد امام/ ملک کرمان

شکل ۱۴. محراب مسجد امام/ ملک کرمان

شکل ۱۵. محراب زیرزمین مسجد امام/ ملک کرمان

شکل ۱۶. محراب مسجد جامع ساوه

شکل ۱۷. محراب مسجد جامع ساوه

شکل ۱۸. محراب مسجد جامع ساوه (موزه چهار فصل اراک)

شکل ۱۹. محراب گنبد علویان همدان

شکل ۲۰. محراب مقبره پیرحمزه سبزپوش

(شکل‌های ۱ تا ۲۰: نگارنده)

به‌طور کلی، می‌توان کاربرد تزئینات هندسی در محراب‌های دوره سلجوقی را به دو گروه تقسیم‌بندی نمود؛ گروه اول، شامل ترکیب‌بندی نقش‌مایه‌های هندسی به‌نحوی است که این نقوش در هم گره خورده‌اند و ترسیم آنها از قواعد و الگوهای مشخصی پیروی می‌کند و بعضاً دارای اسامی شناخته‌شده‌ای نیز هستند؛ لذا می‌توان نام «گره» بر آنها نهاد. از میان تعداد محراب‌های گچبری مطالعه‌شده، بیشترین کاربرد گره‌ها، شامل انواع گره؛ «شش و پنج»، «شش و شمسه»، «شش و سه پری» و ...، بوده که بیشتر بر پایه عدد مبنای شش و زیرنقش مثلث، ترسیم شده است. دسته دیگر؛ ترکیبات هندسی زنجیروار، گیس‌باف، نواری و گاه تلفیقی از اشکال هندسی ساده (مربع، لوزی، مستطیل، دایره و ...) هستند که از روش‌های رسم ساده‌ای برخوردار بوده و به‌صورت تکرارشونده و پیوسته (انتقالی یا انعکاسی)، سطوح باریکی مانند حاشیه‌ها را پوشش داده‌اند. هم‌نشینی یا تلفیق گره‌ها یا نقوش هندسی (مانند پیلی) با نقوش گیاهی (انواع گل و برگ)، به‌نحوی است که گاه نقش‌مایه‌های گیاهی به‌صورت منفرد در فضای خالی بین نقش‌مایه‌های هندسی جای گرفته (محراب‌های طبقه دوم مسجد ملک کرمان) و گاهی هم این نقوش، بر روی ساقه‌ای در پس‌زمینه گره‌ها قرار دارند (گره دیوار روبروی طاق‌نما در محراب زیرزمین مسجد ملک کرمان). قابل‌ذکر است که آژده‌های هندسی نیز هم به‌صورت گره و هم شکل‌های ساده هندسی (مثلث، شش ضلعی و ...) بوده که در ابعاد کوچک و به‌دفعات، در فضاهایی از قبیل؛ سطح نقوش گیاهی (اسلیمی‌ها، بُته‌ها و ...)، حاشیه‌های باریک و ...، به اجرا درآمده‌اند. از حیث وسعت فضاهایی که در این محراب‌ها به گره اختصاص یافته، می‌توان به سطح داخلی طاق‌نماها، دیوارهای جانبی طاق‌نماها، لچکی‌ها و نیم ستون‌ها اشاره نمود که با توجه به اهمیت بخش‌های مذکور در شکل کلی محراب‌ها، می‌توان به جایگاه تزئینات هندسی در این محراب‌ها پی برد (شکل‌های ۲۱ و ۲۲).

معرفی تزئینات هندسی محراب‌های گچبری دوره ایلخانی

به‌منظور بررسی انواع تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری دوره ایلخانی، تعداد ۲۰ محراب گچبری شاخص (از ۷ استان) که دارای تاریخ و رقم هنرمند سازنده یا منسوب به دوره ایلخانی بودند، انتخاب شده و با اسناد به مطالعات میدانی (تهیه تصاویر)، تزئینات هندسی محراب‌های گچبری، به‌صورت خطی ترسیم شدند تا بهتر بتوان به وجود شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این تزئینات پی برد. در جدول ۲، پس از معرفی هر یک از محراب‌های گچبری مورد نظر (به‌ترتیب تاریخ ساخت در هر استان)، تصاویر و طرح‌های خطی نقوش هندسی (گره‌ها)، اسامی و محل کاربرد هر یک از آنها ذکر شده‌اند. این محراب‌های گچبری به تفکیک استان‌ها عبارت هستند از؛ محراب مسجد جامع ارومیه[۱۹] در استان آذربایجان غربی، محراب‌های؛ مسجد جامع اصفهان (اولجایتو و ایلخانی)[۲۰]، مسجد جامع/ میان‌ده کوهپایه[۲۱]، مسجد جامع فارفآن[۲۲] و امامزاده ربیعه خاتون اشترجان[۲۳]، شاهزاده حسین[۲۴] و بقعه پیربکران[۲۵] در استان اصفهان، محراب‌های موجود در مجموعه شیخ جام[۲۶] در خراسان رضوی، محراب جامع بسطام[۲۷]، محراب‌های مسجد و صومعه بایزید بسطامی[۲۸] در استان سمنان، محراب ایلخانی[۲۹] مسجد جامع ساوه و امامزاده فضل و یحیی محلات[۳۰] در استان مرکزی، محراب بقعه خضر[۳۱] در همدان و محراب‌های مسجد جامع و بقعه سیدون گلسرخی ابرکوه[۳۲] در استان یزد (شکل‌های ۲۳ تا ۴۰).

تزئینات هندسی در محراب‌های دوره ایلخانی نیز به دو گروه کلی تقسیم می‌شوند؛ گروه اول، شامل ترکیب‌بندی نقش‌مایه‌های هندسی به شکل «گره» است که از میان تعداد محراب‌های گچبری مطالعه‌شده، بیشترین کاربرد این نوع از تزئینات هندسی، شامل انواع گره؛ "شش و شمسه"، "شش و گیوه"، "هشت طبل‌دار"، "هشت و چهار لنگه" و "هشت و دوازده" است که البته گره‌های "پیلی" و ستاره‌دار (ستاره چهار پر و ...) نیز به‌تناوب تکرار شده‌اند. لذا بیشترین کمیت استفاده از گره، در محراب‌های دوره ایلخانی بر پایه عدد مبنای «شش» و «هشت» و زیرنقش «مثلث» و «مربع» است. ترکیبات هندسی زنجیروار، گیس‌باف، نواری با روش‌های رسم و به‌صورت تکرارشونده و پیوسته (انتقالی یا انعکاسی) نیز از

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

شکل ۲۱. تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری سلجوقی یا منسوب به این دوره؛ الف. مسجد جامع تبریز (زیرزمین)، ب. مسجد جامع گار، ج. امامزاده کرّار بوزان اصفهان (موزه ملی تهران)، د. مسجد جامع اردستان، هـ مسجد امام حسن (ع) اردستان (نگارنده)

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ) (و)

شکل ۲۲. تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری سلجوقی یا منسوب به این دوره؛ الف، ب و ج. مسجد امام/ ملک کرمان، د. مسجد جامع ساوه، هـ مسجد جامع ساوه (موزه چهار فصل اراک)، و. گنبد علویان همدان (نگارنده)

جدول ۲. محراب‌های گچبری دوره ایلخانی به تفکیک استان‌ها، نوع تزئینات هندسی و محل کاربرد آنها

ردیف	استان	موقعیت	نام بنا		تعداد محراب	تاریخ ه.ق.	نام/ نوع تزئینات هندسی	نقش‌مایه‌ها	محل کاربرد گره	تلفیق با نقوش گیاهی	شماره شکل
۱	**آذربایجان غربی**	ارومیه	مسجد جامع		۱	۶۷۶	گره هشت و دوازده	ستاره هشت و دوازده پر، شش ضلعی، پنج ضلعی	طاق‌نما	دارد	۲۳
۲	**اصفهان**	اشترجان	امامزاده ربیعه خاتون		۱	۷۰۸	گره هشت و طبل گردان، گره کند دو پنج	ستاره پنج پر، شش تند، ترنج، پنج ضلعی	دیوار روبروی طاق‌نما، نیم ستون، حاشیه باریک	–	۲۴
		اصفهان	مسجد جامع	اولجایتو	۱	۷۱۰	گره فرفره سر و ته، طرح زنجیره	فرفره	حاشیه باریک، پیشانی	–	۲۵
				ایلخانی	۱	قرن هشتم	گره هشت و طبل گردان، گره ده و شش تند، طرح زنجیره	شمسه هشت، سلی، طبل، سرمه‌دان، مربع، شمسه ده، ترنج، شش تند	حاشیه اطراف محراب	دارد	۲۶
		ایمانشهر	بقعه پیربکران		۱	۷۱۲-۷۰۳	گره پنج تند	ستاره پنج پر، شش تند	طاق‌نما، لچکی	دارد	۲۷
		کوهپایه	مسجد جامع/ میان‌ده		۱	قرن هشتم	گره شش و شمسه	ستاره شش پر، شش ضلعی	دیوار روبروی طاق‌نما	دارد	۲۸
		فارفآن	مسجد جامع		۱	نیمه اول قرن هشتم	گره سه پری گردان	ستاره شش پر، سه پری	لچکی	دارد	۲۹
		شاه کرم	شاهزاده حسین		۱	۷۴۰	گره هشت و شش و دوازده	شمسه دوازده پر، شمسه شش پر، ترنج، شش ضلعی، هشت ضلعی	طاق‌نما، دیوار روبرو و جانبی طاق‌نما	–	۳۰
۳	**خراسان رضوی**	تربت جام	مجموعه شیخ جام	صحن	۱	قرن هشتم	گره شش و شمسه	ستاره شش پر، شش ضلعی	دیوار روبروی طاق‌نما	–	۳۱

ادامه جدول ۲. محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی به تفکیک استان‌ها، نوع تزئینات هندسی و محل کاربرد آنها

ردیف	استان	موقعیت	نام بنا		تعداد محراب	تاریخ ه.ق.	نام/ نوع تزئینات هندسی	نقش‌مایه‌ها	محل کاربرد گره	تلفیق با نقوش گیاهی	شماره شکل
۴	**سمنان**	بسطام	مسجد بایزید		۱	۶۹۹	گره پیلی، گره هشت و چهار لنگه، گره طبل در طبل، گره شش و گیوه	پیلی، هشت ضلعی، ستاره شش پر، ستاره چهار پر، طبل، گیوه	دیوار روبرو و جانبی طاق‌نما، نیم ستون، حاشیه باریک	دارد	۳۲
			صومعه بایزید	اول	۱	۷۰۲	گره شش و شمسه، گره سرمه‌دان	شمسه شش پر، شش ضلعی، سلی، سرمه‌دان، مربع	دیوارهای روبرو و جانبی طاق‌نما	دارد	۳۳ الی ۳۵
				دوم	۱						
				سوم	۱						
			مسجد جامع		۱	۷۰۶	گره هشت و طبل گردان، گره شش و سلی، گره سرمه‌دان و سلی	سلی، سرمه‌دان، مربع، طبل، شمسه هشت پر	دیوار روبرو و جانبی طاق‌نما، نیم ستون، حاشیه باریک	دارد	۳۶
۵	**مرکزی**	محلات	امامزاده فضل و یحیی		۱	۷۳۶-۷۰۸	گره شش و شمسه	شمسه شش پر، شش ضلعی	طاق‌نما، نیم ستون‌ها، حاشیه باریک	دارد	۳۷
۶	**همدان**	همدان	بقعه خضر		۱	قرن هشتم	گره هشت و شش و چهار لنگه	ستاره هشت پر، ترنج، شش شل، ستاره چهار پر	دیوار روبروی طاق‌نما، لچکی	–	۳۸
۷	**یزد**	ابرکوه	مسجد جامع		۱	۷۳۸	گره هشت و پنج طبل‌دار	ستاره هشت پر، ترنج، پنج ضلعی	دیوار جانبی طاق‌نما	دارد	۳۹
			مقبره سیدون گلسرخی		۱	قرن هشتم	گره کند دو پنج	ستاره ده پر، ترنج، پنج ضلعی، طرح زنجیره	نیم ستون، حاشیه	–	۴۰

(نگارنده)

شکل ۲۳. محراب مسجد جامع ارومیه

شکل ۲۴. محراب امامزاده ربیعه خاتون

شکل ۲۵. محراب اولجایتو مسجد جامع اصفهان

شکل ۲۶. محراب ایلخانی مسجد جامع اصفهان

شکل ۲۷. محراب بقعه پیربکران

شکل ۲۸. محراب مسجد جامع/ میان‌ده کوهپایه

شکل ۲۹. محراب مسجد جامع فارفآن

شکل ۳۰. محراب شاهزاده حسین

شکل ۳۱. محراب صحن مسجد کرمانی

شکل ۳۲. محراب مسجد بایزید بسطامی

شکل ۳۳. محراب اتاقک اول صومعه بایزید بسطامی

شکل ۳۴. محراب اتاقک دوم صومعه بایزید بسطامی

شکل ۳۵. محراب اتاقک سوم صومعه بایزید بسطامی

شکل ۳۶. محراب مسجد جامع بسطام

شکل ۳۷. محراب امامزاده فضل و یحیی محلات

شکل ۳۸. محراب امامزاده/ بقعه خضر همدان

شکل ۳۹. محراب مسجد جامع ابرکوه

شکل ۴۰. محراب مقبره سیدون گلسرخی ابرکوه

(شکل‌های ۲۳ تا ۴۰: نگارنده)

دیگر نمونه‌های طرح‌های هندسی بوده که غالباً در سطوح باریکی مانند حاشیه‌ها استفاده شده‌اند. هم‌نشینی یا تلفیق گره‌های ساده و پیچیده با نقوش گیاهی (گل و برگ) مانند؛ نیم ستون محراب مسجد جامع بسطام و ابرکوه، استفاده از گره بر روی زمینه‌ای از نقوش گیاهی به‌نحوی که این دو نقش، ارتباط معناداری با یکدیگر ندارند و ترکیب گره با کتیبه‌های کوفی، از جمله ویژگی‌های گره‌های محراب‌های مذکور به‌شمار می‌روند. از حیث وسعت فضاهایی که در محراب‌ها به گره اختصاص یافته، می‌توان به سطح داخلی طاق‌نماها، دیوارهای روبرو یا جانبی طاق‌نماها، لچکی‌ها و نیم ستون‌ها اشاره نمود که با توجه به اهمیت بخش‌های مذکور در شکل کلی محراب‌ها، نمی‌توان کاربرد گره در محراب‌های گچبری را به‌عنوان عنصری فرعی تلقی نمود و یا نادیده گرفت. اما نکته قابل‌توجه این‌که تقریباً در تمام نمونه‌های بررسی‌شده (به‌استثنای چند نمونه گره به‌کار برده شده در حاشیه‌های باریک و ستون‌ها)، گره‌ها با عناصر گیاهی (اسلیمی و ختایی) تلفیق شده و یا در کنار آنها به‌صورت توأمان وجود دارند و این عامل، از ویژگی‌های بارز تزئینات هندسی محراب‌های گچبری دوره ایلخانی به‌شمار می‌رود. از میان تعداد محراب‌های گچبری مطالعه‌شده، تنها نمونه‌ای که استفاده منحصر به‌فرد و کاربرد گره در سطحی وسیع و بارزترین بخش محراب را به‌وضوح نشان می‌دهد، در طاق‌نمای محراب مسجد جامع ارومیه بوده؛ به‌نحوی که گره مذکور، در هیچ‌یک از محراب‌های گچبری دوره ایلخانی اجرا نشده است. از دیگر کاربردهای تزئینات هندسی در محراب‌های این دوره، استفاده از گره‌ها در حاشیه‌های پهن یا باریک فضای بیرونی و یا داخلی محراب‌ها است که معمولاً در حاشیه‌های باریک، از نمونه‌های ساده‌تر و کم‌کارتر بهره برده‌اند (شکل‌های ۴۱ تا ۴۳).

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

شکل ۴۱. تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری ایلخانی یا منسوب به این دوره؛ الف. مسجد جامع ارومیه، ب. امامزاده ربیعه خاتون (محل نگهداری: موزه ملی تهران)، ج. محراب اولجایتو مسجد جامع اصفهان، د. محراب ایلخانی مسجد جامع اصفهان، هـ بقعه پیربکران (نگارنده)

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

شکل ۴۲. تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری ایلخانی یا منسوب به این دوره؛ الف. مسجد جامع/میانده کوهپایه اصفهان، ب. مسجد جامع فارفآن، ج. مسجد شاهزاده حسین، د. صحن مسجد کرمانی تربت جام، هـ مسجد بایزید بسطامی (نگارنده)

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ) (و)

شکل ۴۳. تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری ایلخانی یا منسوب به این دوره؛ الف. مسجد جامع بسطام، ب. اتاقک دوم صومعه بایزید بسطامی، ج. امامزاده فضل و یحیی محلات، د. بقعه خضر همدان، هـ مسجد جامع ابرکوه، و. مقبره سیدون گلسرخی ابرکوه (نگارنده)

مقایسه تزئینات هندسی به‌لحاظ ترکیب‌بندی و تنوع نقوش، در محراب‌های قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری

پس از بررسی تنوع گره‌ها و محل قرارگیری آنها در محراب‌های گچبری اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری، در ذیل به مقایسه ویژگی‌های ترکیب‌بندی و کاربرد این تزئینات در محراب‌های دوره‌های تاریخی مورد نظر و میزان مشابهت‌ها و همچنین وجوه تمایز آنها خواهیم پرداخت.

ترکیب‌بندی و تنوع نقوش هندسی

- از جمله وجوه مشترک میان تزئینات هندسی محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری، ترکیب‌بندی‌هایی است که از قواعد و الگوهای ترسیم مشخصی پیروی کرده و تشکیل یک گره را می‌دهند. این گره‌ها شامل؛ گره "شش و پنج"، "شش و طبل گردان"، "شش و سه پری"، "شش و شمسه" و "هشت طبل‌دار" بوده که بیشتر بر پایه عدد مبنای "شش" و زیرنقش مثلث ترسیم شده‌اند. همچنین، بهره‌گیری از نقش‌مایه‌های گیاهی به‌صورت منفرد در فضای خالی بین نقش‌مایه‌های هندسی و تزئینات آژده‌کاری و اشکال ساده هندسی به‌جهت پُرکارتر کردن گره‌ها و تزئین آنها نیز از دیگر ویژگی‌های مشترک گره‌ها به‌شمار می‌روند. البته تفاوت‌هایی نیز در ترکیب‌بندی نقوش هندسی در محراب‌های دوره ایلخانی نسبت به دوره سلجوقی وجود دارند که می‌توان به تنوع بیشتر گره‌ها (بر پایه عدد مبنای چهار و ...)، کاربرد گسترده‌تر تلفیق گره‌ها با نقوش گیاهی (گل و برگ) و استفاده از گره‌های حمیل‌بندی شده (حمیل پهن دو یا سه خطی) که حالت زیر و رو دارند، اشاره نمود که این موارد، در محراب‌های گچبری دوره سلجوقی، از درصد کمتری برخوردار هستند (جدول ۳).
- استفاده از ترکیبات؛ زنجیروار، گیس‌باف، حصیری، دو یا چند نوار خطی که در طول مسیر خود به یکدیگر گره خورده یا تلاقی کرده و...، از دیگر ترکیب‌بندی‌های مشترک در تزئینات هندسی این محراب‌ها به‌شمار می‌روند که به‌صورت تکرارشونده و پیوسته به اجرا درآمده و غالباً خطوط تشکیل‌دهنده این طرح‌ها، حالت زیر و رو دارند. گاه این ترکیب‌بندی‌ها با نقوش گیاهی نیز توأمان

جدول ۳. مقایسه گره‌ها در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری در ایران

دوره تاریخی	تزئینات هندسی (گره‌ها) در محراب‌های گچبری			
سلجوقی یا منسوب به آن	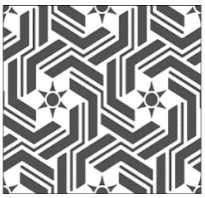	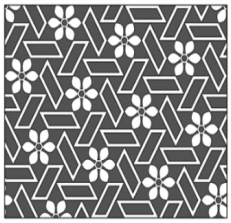	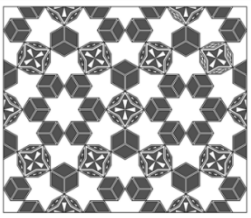	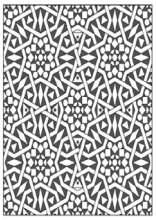
	مسجد جامع ساوه (موزه چهار فصل اراک)	مسجد جامع ساوه	مسجد امام حسن (ع) اردستان	مسجد امام/ ملک کرمان (پشت بام- محراب سوم)
ایلخانی یا منسوب به آن		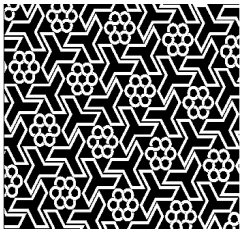		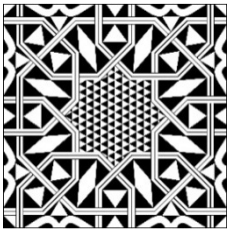
	امامزاده فضل و یحیی محلات	مسجد جامع فارفآن	مسجد جامع بسطام	امامزاده ربیعه خاتون اشترجان (موزه ملی تهران)

(نگارنده)

شده و در حد فاصل نقش‌مایه‌های هندسی (پیلی) و خطوط به‌هم گره‌خورده، نقش‌مایه‌های گل، شبه برگ و ... نیز مشاهده می‌شوند که از این نمونه‌ها، بیشتر در حاشیه‌های باریک استفاده شده است. همچنین از چیدمان اشکال هندسی ساده از قبیل؛ دایره، مربع، مستطیل، متوازی‌الاضلاع و... در کنار هم نیز (گاه تلفیق‌شده با خطوط منحنی) تزئینات هندسی تولید شده که کاربرد این نمونه، در حاشیه‌های محراب‌های دوره سلجوقی نسبت به دوره ایلخانی، بیشتر است (جدول ۴).

ترکیب‌بندی کتیبه‌ها با نقوش هندسی

- از تزئینات هندسی (گره)، در پس‌زمینه کتیبه‌های کوفی یا ثلث نیز استفاده شده که این نوع کاربرد نقوش هندسی، از فراوانی کمتری در محراب‌ها برخوردار است. از جمله این نمونه‌های مشابه در هر دو قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری، می‌توان به قرار داشتن گره "آبسُره" در پس‌زمینه کتیبه کوفی حاشیه اطراف طاق‌نمای محراب مسجد- مدرسه ری (سلجوقی) و همچنین قرار داشتن همین گره در پس‌زمینه کتیبه ثلثِ حاوی نام سازنده و رقم در محراب امامزاده ربیعه خاتون (۷۰۸ ه.ق.) اشترجان، اشاره نمود. قابل‌ذکر است که در نمونه سلجوقی، گره مزبور، دارای حمیل‌بندی و منظم است و جهت نقش‌مایه‌های آبسره (شبیه فلس/ پولک) رو به پایین و به‌صورت منقور گچبری شده؛ در حالی که در محراب ربیعه خاتون، این گره، فاقد حمیل‌بندی و کمی نامنظم بوده و جهت نقش‌مایه‌های آبسره رو به بالا، با استفاده از شیار (خط‌اندازی- بدون برجستگی) و یک دایره به‌جهت تزئین در وسط هر یک از فلس‌ها/ پولک‌ها، ایجاد شده است (شکل‌های ۴۴ و ۴۵).
- نقوش هندسی در تلفیق با کتیبه‌های کوفی[۳۳] نیز به‌کار برده شده‌اند که از جمله این نوع کاربرد نقوش هندسی در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری، می‌توان به تلفیق یک نمونه گره "شش" با کتیبه کوفی در پیشانی محراب گچبری مسجد گار

جدول ۴. مقایسه طرح‌های هندسی در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری در ایران

دوره تاریخی	طرح‌های هندسی در محراب‌های گچبری						
سلجوقی یا منسوب به آن							
	رباط شرف (حیاط اول)	مسجد جامع تبریز	مسجد امام حسن(ع) اردستان	مسجد ملک کرمان	مسجد جامع ساوه	مسجد ملک کرمان	امامزاده کرار بوزان
ایلخانی یا منسوب به آن							
	مسجد جامع اصفهان (اولجایتو)	بقعه پیربکران	مسجد جامع ابرکوه	امامزاده ربیعه خاتون اشترجان	مسجد کرمانی تربت جام	امامزاده ربیعه خاتون اشترجان	امامزاده فضل و یحیی محلات

(نگارنده)

(احتمالاً ۵۱۵ ه.ق.) و تلفیق گره "فرفره سَر و تَه" با کتیبه کوفی موجود در پیشانی دوم محراب اولجایتو (۷۱۰ ه.ق.) در مسجد جامع اصفهان، اشاره نمود که این نوع ترکیب‌بندی، از تعدد و تنوع کمی در محراب‌ها برخوردار است (شکل ۴۶).

در ذیل، تنوع تزئینات هندسی (گره‌ها) در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری و همچنین محل کاربرد آنها در اجزای مختلف محراب‌ها، با یکدیگر مقایسه شده تا بیشترین مشابهت‌های موجود تبیین شوند. در شکل ۴۷، تنوع گره‌های استفاده‌شده در محراب‌های گچبری مورد نظر و مقایسه آنها در دوره‌های تاریخی مذکور، آورده شده که حاکی از استفاده بیشتر از گره‌هایی با عدد مبنای "شش" در هر دوره تاریخی است.

مقایسه تزئینات هندسی به‌لحاظ محل کاربرد در محراب‌های قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری

از حیث محل کاربرد و وسعت فضاهایی که در محراب‌های قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری به تزئینات هندسی (نقوش ساده یا گره‌ها) اختصاص یافته، می‌توان به مشابهت‌هایی در قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری دست یافت. این مشابهت‌ها عمدتاً در فضای طاق‌نما، دیوارهای جانبی یا روبرویی طاق‌نماها، لچکی‌ها، نیم ستون‌ها، حاشیه‌ها و پیشانی محراب‌ها مشاهده می‌شوند که اهمیت بخش‌های مذکور در شکل کلی محراب‌ها، نشان از اهمیت کاربرد تزئینات هندسی در تزئین محراب‌ها دارد. طبق شکل ۴۸، کثرت استفاده از تزئینات هندسی در دیوارهای روبرو و جانبی طاق‌نما، لچکی‌ها و نیم ستون‌ها در محراب‌های گچبری دوره ایلخانی، بیشتر است.

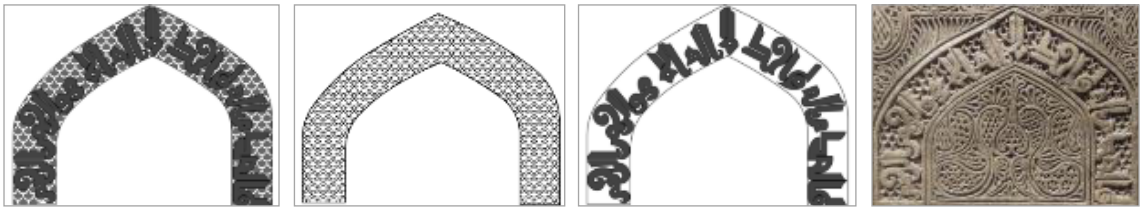

شکل ۴۴. کتیبه به خط کوفی، در حاشیه قوس طاق‌نمای محراب مسجد- مدرسه ری (سلجوقی)، در بستری از نقوش هندسی (نگارنده)

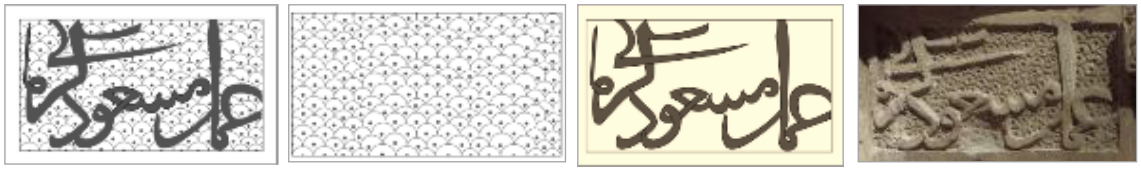

شکل ۴۵. کتیبه به قلم ثلث، در قاب سمت راست دیوار فرورفته (جانبی) محراب امامزاده ربیعه خاتون (۷۰۸ ه.ق.)، در بستری از نقوش هندسی (نگارنده)

شکل ۴۶. تزئینات هندسی (گره) تلفیق‌شده با کتیبه کوفی موجود در: الف. پیشانی محراب مسجد جامع گار (قرن ششم هجری) در اصفهان، ب. گره فرفره سَر و تَه تلفیق‌شده با کتیبه کوفی موجود در پیشانی طاق‌نمای دوم محراب اولجایتو در مسجد جامع اصفهان (نگارنده)

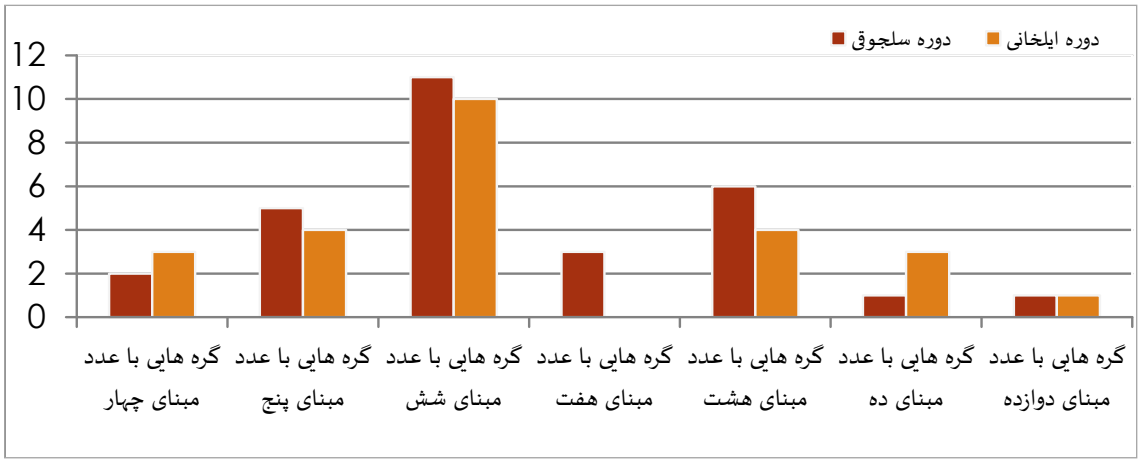

شکل ۴۷. تنوع تزئینات هندسی (گره‌ها) در محراب‌های گچبری سلجوقی و ایلخانی (نگارنده)

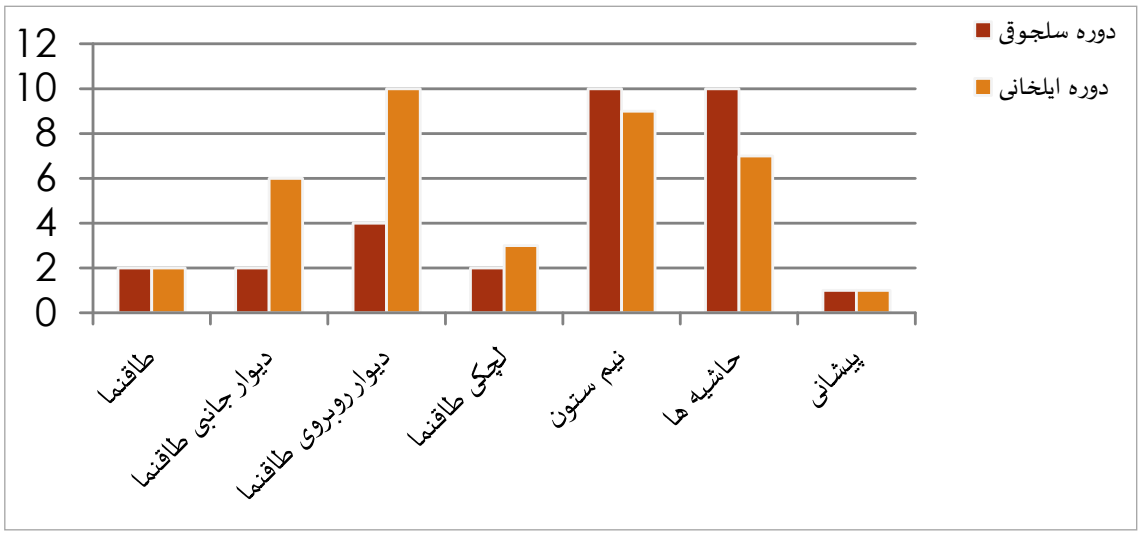

شکل ۴۸. محل کاربرد تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری سلجوقی و ایلخانی (نگارنده)

نتیجه‌گیری

این پژوهش با توجه به کاربرد تزئینات هندسی در محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری در ایران، آغاز شد تا علاوه بر معرفی انواع این تزئینات و محل کاربرد آنها در محراب‌ها، مشابهت‌ها و تفاوت‌های موجود به‌لحاظ تنوع این گروه از تزئینات در اجزای محراب‌های گچبری تبیین شوند تا احتمالاً بتوان به سیر تحول، تکامل و یا تکرار نقوش هندسی در دوره‌های مذکور دست یافت. نتایج مطالعات با استناد به ۴۰ محراب گچبری تاریخ‌دار یا منسوب به اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری حاکی از آن هستند که در دوران مذکور، مشابهت‌ها و تمایزاتی در تزئینات هندسی (گره‌ها و طرح‌های هندسی)، نحوه ترکیب آنها با نقوش گیاهی یا کتیبه‌ها و محلی که در هر یک از محراب‌ها به این تزئینات اختصاص دارد، مشاهده می‌شوند. از جمله این وجوه مشترک، می‌توان به این موارد اشاره نمود؛ ۱. کاربرد گره‌هایی، بر اساس عدد مبنای "پنج"، "شش" و "هشت" است مانند گره‌های؛ "پنج و شش"، "شش و شمسه"، "شش و گیوه"، "شش و سه پری"، "هشت طبل‌دار"، "هشت و دوازده" و ... که از این انواع، گره‌های "شش"، از فراوانی بیشتری در هر دو دوره تاریخی برخوردار هستند، ۲. استفاده از گره‌ها در تزئین و پوشاندن نیم ستون‌ها (پیلک) و دیوارهای روبرو یا جانبی محراب‌های گچبری، ۳. تلفیق نقش‌مایه‌های گره (پنج ضلعی، ستاره شش پر و ...) با نقوش گیاهی، ۴. ترکیب گره با خطوط کوفی و قلم ثلث، ۵. قرار داشتن گره‌ها (آبسره)

در پس‌زمینه کتیبه‌ها، ۶. استفاده از گره‌های حمیل‌بندی شده، ۷. کاربرد طرح‌های هندسی زنجیروار، گیس‌باف و حصیری در حاشیه‌های باریک، ۸. چیدمان شکل‌های هندسی ساده در کنار یکدیگر. بیشترین وجوه افتراق در تزئینات هندسی به‌کار رفته در محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی نسبت به قرن ششم هجری نیز عبارت هستند از؛ ۱. تنوع بیشتر گره‌ها و پیچیده‌تر شدن آنها، ۲. حمیل‌بندی شدن گره‌ها با خطوط پهن (دو یا سه خطی)، ۳. استفاده فراوان از نقوش گیاهی جهت تزئین گره‌ها، ۴. کاربرد گسترده گره‌ها در دیوارهای روبرو و جانبی طاق‌نما و ۵. بهره‌گیری از طرح‌های هندسی پُرکارتر (گیس‌باف و ...) در حاشیه‌ها. لذا با توجه به نتایج به‌دست آمده، می‌توان اذعان کرد که در هر دو دوره تاریخی، استفاده از گره‌ها به‌عنوان یکی از تزئینات شاخص در محراب‌های گچ‌بری، رایج بوده است، اما به‌نظر می‌رسد که در دوره ایلخانی، علاوه بر استمرار تعداد زیادی از نقوش هندسی رایج در دوره قبل (سلجوقی)، تنوع گره‌ها و وسعت فضاهای اختصاص‌یافته به گره، از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود و شاهد حضور این نوع از تزئینات در تزئین محراب‌های شاخصی هستیم که غالباً با نقش‌مایه‌های گیاهی نیز توأمان شده‌اند.

پی‌نوشت

۱. منبع شکل‌ها و طرح‌های خطی نقوش هندسی (گره‌ها و ...)، جداول و نمودارها، از نگارنده است.

۲. در این مقاله منظور از عدد مبنا در گره‌ها، عددی است که نقش محوری در نقش‌مایه‌های تشکیل‌دهنده گره مورد نظر دارد؛ به‌عنوان مثال، عدد مبنای گره شش و شمسه، ۶ است.

۳. منظور از طرح هندسی، چیدمان شکل‌های ساده هندسی در کنار یکدیگر و یا خطوط موازی است که در طی مسیر خود به یکدیگر پیچ خورده و طرح‌های زنجیروار، گیس‌باف و ... را پدید آورده‌اند، لذا الزاماً یک گره را تولید نمی‌کنند و بیشتر در حاشیه‌های باریک از آنها استفاده شده است؛ به همین علت، جهت تفکیک گره‌ها از این گروه از نقوش هندسی، با عنوان طرح هندسی از آنها یاد شده است.

۴. آژده‌های هندسی نیز یکی از تزئینات هندسی شاخص در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی هستند که هم به‌صورت گره و هم شکل‌های ساده هندسی (مثلث، شش ضلعی و ...) بوده که در ابعاد کوچک و به‌دفعات در فضاهایی از قبیل؛ سطح نقوش گیاهی (اسلیمی‌ها، بُته‌ها و ...)، حاشیه‌های باریک و ...، به اجرا درآمده‌اند.

۵. عمرانی و اسمعیلی سنگسری، ۱۳۸۶: ۴۹-۴۴؛ وهاب‌زاده، ۱۳۸۱

۶. گدار [... و دیگران]، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۴۴-۱۴۱

۷. آبیار، ۱۳۸۱

۸. صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۳

۹. رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۸۸۳-۸۶۶؛ گدار [... و دیگران]، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۱۶-۱۰۴؛ صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۳

۱۰. لباف خانیکی، ۱۳۷۶: ۵۸۴-۵۷۹

۱۱. سجادی، ۱۳۷۵: ۱۱۱-۱۰۹

۱۲. حسینی، ۱۳۷۹: ۶۱-۵۶

۱۳. رضوانی، ۱۳۷۸

۱۴. بی‌نام، ۱۳۷۰: ۱۲؛ حمیدی، ۱۳۸۷؛ حمیدی و خزائی، ۱۳۹۰

۱۵. Anisi, 2004؛ هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۷۸؛ حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳

۱۶. فراهانی و قوچانی، ۱۳۸۰؛ خودداری نائینی و پاک‌نژاد، ۱۳۸۶

۱۷. نجفیان، ۷۳-۱۳۷۲

۱۸. کریمی و هلاکویی، ۱۳۸۷

۱۹. ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۲۳؛ سجادی، ۱۳۶۷

۲۰. هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۱۵؛ ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۵۳؛ گدار [... و دیگران]، ۱۳۷۱، ج ۴: ۶۰، ۶۱ و ۹۹؛ شاطری، ۱۳۹۲

۲۱. ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۹۵

۲۲. Salehi Kakhki, 2007؛ صالحی کاخکی، ۱۳۸۷: ۵۶

۲۳. گلمبک، ۱۳۶۴: ۲۴ و ۲۵؛ Golombek, 1971: 36؛ Kleiss, 1977: 299
۲۴. تقوی‌نژاد، ۱۳۹۶
۲۵. پوپ، ۱۳۸۷: ۱۵۲۹؛ ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۳۲؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۵۶؛ شیخی و آشوری، ۱۳۸۷؛ رجایی و حلیمی، ۱۳۸۸
۲۶. گلمبک، ۱۳۶۴؛ دانشدوست، ۱۳۶۴؛ راشدنیا، ۱۳۹۳؛ صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۵
۲۷. ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۳۸؛ مخلصی، ۱۳۵۹: ۱۲۶-۱۲۲؛ شهنما، ۱۳۹۰: ۸۸
۲۸. مخلصی، ۱۳۵۹: ۲۴۰-۲۳۴؛ شهنما، ۱۳۹۰: ۱۰۲-۱۰۰
۲۹. فراهانی و قوچانی، ۱۳۸۰: ۴۷-۴۴؛ مهریار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۷۶۵
۳۰. ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۴۹ و ۱۵۰؛ قوچانی، ۱۳۶۸
۳۱. زارعی، ۱۳۸۱؛ نظری ارشد، ۱۳۸۴
۳۲. ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۹۵؛ همان: ۱۸۹؛ گدار [... و دیگران]، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۲۸ و ۲۳۰؛ کربلایی شهربابکی، ۱۳۹۱
۳۳. قابل‌ذکر است که در کتیبه‌های محراب‌های گچ‌بری مساجد امام/ملک کرمان، جامع بسطام، بایزید بسطامی و ... نیز می‌توان کتیبه‌های کوفی گره‌داری را مشاهده نمود که معمولاً اواسط حروف عمودی به یکدیگر گره خورده؛ اما منظور نگارنده در این بخش، کتیبه‌های گره‌داری (معقّدی) است که بخش گره‌خورده حروف آنها، یک گره مشخص را تشکیل می‌دهد نه یک شکل‌سازی که فقط از به‌هم پیچیده شدن حروف پدید آمده باشد.

منابع و مآخذ

- آبیار، منصور (۱۳۸۱). بررسی کتیبه‌های محراب‌های گچی در موزه ملی ایران. *اثر*، ۲۴ (۳۵)، ۸۴-۷۴.
- الرفاعی، انور (۱۳۷۷). **تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی**. ترجمه عبدالرحیم قنوات، مشهد: جهاد دانشگاهی.
- بی‌نام (۱۳۷۰). **بناهای تاریخی قزوین**. قزوین: اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پوپ، آرتور آپم (۱۳۸۷). آذین‌های معماری. **سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز**. ترجمه نوشین دخت نفیسی. جلد سوم. تهران: علمی و فرهنگی. ۱۵۹۲-۱۴۸۷.
- تقوی‌نژاد، بهاره (۱۳۹۶). **"تزئینات محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی در ایران، تحلیل سبک‌شناختی بر مبنای ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌ها"**. رساله دکتری، پژوهش هنر. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی.
- حسینی، سید محسن (۱۳۷۹). **رباط شرف**. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- حمیدی، بهرام (۱۳۸۷). **"بررسی قابلیت‌های کاربردی- گرافیکی نقوش، کتیبه و تزئینات مدرسه حیدریه قزوین؛ (پروژه عملی: بررسی قابلیت‌های کاربردی گرافیکی نقوش، کتیبه و تزئینات مدرسه حیدریه قزوین با کاربرد امروزی آن در یک مکان مذهبی- فرهنگی)"**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گرافیک. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر.
- حمیدی، بهرام و خزائی، محمد (۱۳۹۰). معرفی و بررسی تزئینات گچ‌بری مسجد حیدریه قزوین. *کتاب ماه هنر*، (۱۵۵)، ۱۱۱-۱۰۲.
- حیدری باباکمال، یدالله؛ زارعی، محمد ابراهیم؛ دهقان، مریم و حاجی حسینی، محسن (۱۳۹۳). مطالعات تزئینات گچ‌بری محراب‌های دوره سلجوقی مسجد ملک کرمان از دیدگاه هنر اسلامی. *مطالعات تاریخ اسلام*، سال هفتم (۲۳)، ۱۷۸-۱۴۹.
- خودداری نائینی، سعید و پاک‌نژاد، مهدی (۱۳۸۶). بررسی تزئینات محراب‌های مسجد جامع ساوه. *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، (۷)، ۱۳۲-۱۱۱.
- دانشدوست، یعقوب (۱۳۶۴). نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت جام. *اثر*، ۶ (۱۰ و ۱۱)، ۷۹-۵۸.
- راشدنیا، زهرا (۱۳۹۳). **"مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی و پراکندگی آن در قرن هشتم هجری قمری"**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، باستان‌شناسی. اصفهان: دانشگاه هنر، دانشکده حفاظت و مرمت.
- رجایی باغسرخی، امیر و حلیمی، محمدحسین (۱۳۸۸). ارتباط نگاره و خط نگاره در ترکیب‌بندی کتیبه محراب بقعه پیربکران. *نگره*، سال چهارم (۱۱)، ۱۷-۵.
- رضوانی، حسن (۱۳۷۸). معرفی یک محراب نویافته دوره سلجوقی روستای جُوین سمنان. *موزه‌ها*، (۲۱)، ۵۷-۵۴.

- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). **آثار ملی اصفهان**. تهران: انجمن ملی تهران.
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۸۱). بقعه خضر همدان. *اثر*، ۲۳ (۳۳ و ۳۴)، ۲۲۲-۱۹۲.
- سجادی، علی (۱۳۶۷). هنر گچبری در معماری اسلامی ایران. *اثر*، ۱۶ (۲۵)، ۲۱۴-۱۹۴.
- _____ (۱۳۷۵). **سیر تحول محراب از قرون اولیه اسلامی تا حمله مغول**. چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شاطری، میترا (۱۳۹۲). مسجد جامع اصفهان تجلیگاه محراب‌های نهان و آشکار. *اثر*، ۳۴ (۶۱)، ۹۰-۶۷.
- شهنما، حسن (۱۳۹۰). **بسطام قطعه‌ای از بهشت**. شاهرود: دانشگاه صنعتی شاهرود.
- شیخی، علی رضا و آشوری، محمدتقی (۱۳۸۷). زیبایی‌شناسی آثار گچبری محراب پیربکران. *نگره*، سال سوم (۴)، ۱۱۱-۱۰۳.
- صالحی کاخکی، احمد (۱۳۸۷). معرفی اجمالی آثار دوره ایلخانی در ناحیه رویدشت اصفهان. *پژوهش‌های تاریخی دانشگاه سیستان و بلوچستان*، (۲)، ۹۲-۶۳.
- صالحی کاخکی، احمد؛ تقوی‌نژاد، بهاره و راشدنیا، زهرا (۱۳۹۵). مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچبری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری. *نگره*، ۱۱ (۳۷)، ۳۱-۱۹.
- صالحی کاخکی، احمد؛ عزیزپور، شادابه؛ رحیمی آریایی، افروز و بانک، فاطمه (۱۳۹۳). تحلیل ساختار فضایی-کالبدی مسجد جامع اردستان با تفکیک لایه‌های تاریخی. *دو فصلنامه علمی- پژوهشی مرمت و معماری ایران*، سال چهارم (۸)، ۴۶-۳۳.
- عمرانی، بهروز و اسمعیلی سنگسری، حسین (۱۳۸۶). **مساجد آذربایجان شرقی**. تبریز: ستوده.
- فراهانی، ابوالفضل و قوچانی، عبدالله (۱۳۸۰). **مسجد جامع ساوه**. چاپ اول، تهران: میراث فرهنگی کشور.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۶۸). **"کتیبه‌های امامزاده‌های فضل و یحیی"**. گزارش ارائه‌شده به اداره اوقاف شهرستان محلات.
- قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۹۰). **گفتارهایی در مبانی و تاریخ معماری و هنر**. چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- کربلایی شهربابکی، محمد (۱۳۹۱). **"طرح مرمت و حفاظت بقعه سیدون گلسرخی ابرکوه یزد"**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.
- کریمی، امیرحسین و هلاکویی، پرویز (۱۳۸۷). معماری و تزئینات بنای پیرحمزه سبزپوش و انتساب آن به آرامگاه عزیزالدین نسفی. *گلستان هنر*، (۱۴)، ۲۹-۱۸.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶). **تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی**. چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- گدار، آندره [... و دیگران] (۱۳۷۱). **آثار ایران**. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، چاپ دوم، جلدهای سوم و چهارم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گلمبک، لیزا (۱۳۶۴). دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، *اثر*، ۶ (۱۰ و ۱۱)، ۵۷-۱۶.
- لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۶). سیر تحول مسجد جامع زوزن. **مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده**. محمد قره چمنی. جلد ۱. تهران: دانشگاه هنر. ۵۹۰-۵۶۵.
- مخلصی، محمد علی (۱۳۵۹). شهر بسطام و مجموعه تاریخی آن. *اثر*، ۱ (۲ ، ۳ و ۴)، ۲۴۵-۲۰۹.
- مهریار، محمد (۱۳۷۴). سیر تحولات معماری مسجد جامع ساوه، بر اساس تحقیق درمانده‌هایی از عناصر معماری فضای مسجد و موشکافی در فضای شمالی گنبدخانه. **مجموعه مقالات اولین کنگره معماری و شهرسازی ایران**. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. ۸۱۱-۷۶۰.
- نجفیان، الهام (۷۳-۱۳۷۲). **"مختصری از تاریخچه گچبری در ایران (تا قرن ۷ هجری قمری) با تأکید بر تزئینات گچبری گنبد علویان همدان"**. پایان‌نامه کارشناسی، نقاشی. تهران: دانشگاه هنر.
- نظری ارشد، رضا (۱۳۸۴). بناهای آرامگاهی همدان در دوره اسلامی. *اثر*، ۲۶ (۳۸ و ۳۹)، ۳۴۵-۳۲۴.
- وهاب‌زاده، عبدالرحمن (۱۳۸۱). پژوهشی در مجموعه مسجد جامع بازار تبریز. *اثر*، ۲۴ (۳۵)، ۱۵۶-۱۳۹.
- ویلبر، دونالد نیوتن (۱۳۴۶). **معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان**. ترجمه عبدالله فریار، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- ویلسون، اوا (۱۳۸۸). **طرح‌های اسلامی**. ترجمه محمدرضا ریاضی، چاپ ششم، تهران: سمت.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**. چاپ دوم، تهران: چاپخانه زیبا.
- هیل، درک و گرابر، اولگ (۱۳۷۵). **معماری و تزئینات اسلامی**. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.

- Anisi, A. (2004). The masjid- I Malik in Kirman. Journal of the British institute of Persian studies. *Iran*, 1 (42), 137157-.
- Golombek, L. (1971). The Chronology of Turbat –I Sheikh jam. *Iran*, (9), 27-44.
- Hillenbrand, R. (1975). Saljūq Monuments in Iran: III: The Domed Masgid-i Jami at Sugas. *Kunst des orient*, 1/2 (10), 49-79.
- _____ (1987). Saljūq Monuments in Iran. V. The Imāmzāda Nūr, Gurgān. *Iran*, (25), 55-76.
- Kleiss, W. (1977). Hinweis Zu Eingen Seldjugischen und IL-Khanidis chen bauten in Iran. **Archaeologische Mitteilungen aus Iran**. Berlin: Verlag Von Dietrich Reamer. 293-300.
- Peterson, S. R. (1977). The Masjid-i Pā Minār at Zavāreh: A Redating and an Analysis of Early Islamic Iranian Stucco. *Artibus Asiae*, 1 (39), 60-90.
- Salehi kakhki, A. (2007). An Introduction to Buildings of the IL-Khanid Preiod Located in the City FĀRFĀN, RŪĪ-DASHT Region. *Iran*, (45), 233-241.
- Shani, R. (1989). On the Stylistic Idiosyncrasies of a Saljūq, Stucco Workshop from the Region of Kāshān. *Iran*, (27), 67-74.

Received: 2017/12/18
Accepted: 2018/06/11

The Comparative Study of Geometric Ornaments of Plaster Mihrabs Created during Seljuk Period versus the Ones Created during Ilkhanid Period in Iran

Bahareh Taghavinejad*

Abstract

The geometric decorations are among the most widely used decorations in Islamic art, which have been used alone and sometimes in combination with other motifs or inscriptions. The plaster Mihrabs related to 6th to the mid-8th century AH, coincided with the Seljuk and IL-Khanid eras, are among the works that in addition to various plant decorations and inscriptions, are decorated with various geometric and beautiful ornaments. The goal of this research is to introduce and compare different kinds of geometric ornaments used in the plaster Mihrabs of the mentioned centuries in terms of diversity, constancy or repetition and place of application in different parts of the Mihrabs. Therefore, the main question of this research is arisen as follows: What are the geometric ornaments of the plaster Mihrabs made between the 6th to the mid-8th centuries AH and what are their similarities and differences in terms of the type of designs and their place of application in different parts of the Mihrabs made during the Seljuk and IL-Khanid eras? The data was collected through field research, i.e. photography, and linear designing of the images, referring to the written resources and was analyzed through a comparative-historical method. The results, obtained from studying 40 plaster Mihrabs made during the mentioned periods shows that in both eras, the majority of ornaments are composed of numerical knots on the basis of six, like "six and roundel", "six and three rounding fairies", etc. that are mostly seen on the half-columns and opposite or side walls of the plaster Mihrabs. The geometric, zigzag, chain and wicker-like designs have been repeated frequently along the narrow margins. The most significant differences of the Mihrabs made during IL-Khanid dynasty in terms of geometric ornaments are using more knots, simple geometric figures, more detailed and diverse geometric designs along narrow margins and combinations of knots with motifs (flower and leaf).

Keywords: between Early 6th to the mid-8th Centuries AH, Plaster Mihrabs, Mihrab Components, Geometric Ornaments

* Ph.D Holder, Handicrafts Department, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. *b.taghavinejad@aui.ac.ir*